

³Там само.

⁴Там само. – Оп. 1. – Спр. 51. – Арк. 3.

⁵Там само. – Оп. 20. – Спр. 341. – Арк. 9.

⁶Там само.

⁷Див.: Там само. – Спр. 96. – Арк. 10; Спр. 253. – Арк. 179.

⁸ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 342. – Арк. 173.

⁹Див. Чирко Б.В. Назв.праця. – С. 13.

¹⁰Національний склад населення України. Частина 1 (за даними Всесоюзного перепису населення 1989 року). – К., 1991. – С. 4 – 5; 6 – 7.

Олександр СУЛІМЕНКО
Житомир

УКРАЇНСЬКО-НІМЕЦЬКІ ВЗАЄМОВПЛИВИ У ГОСПОДАРСЬКОМУ ТА КУЛЬТУРНОМУ ЖИТТІ ВОЛИНИ (кінець XIX – початок XX століття)

Починаючи з другої половини XIX ст. Волинь стає одним з найбільших в Україні регіонах компактного проживання німецького етносу. Основна маса німецьких колоній була розташована вздовж старого Києво-Варшавського тракту, що проходив по осі Житомир – Новоград-Волинський – Корець. Великі групи колоністів проживали також вздовж лінії Володимир-Волинський – Луцьк – Рівне. Волинь приваблювала колоністів сприятливим географічним положенням, помірним кліматом та великою кількістю необроблених земель. Німецькі мандрівники так описували цей регіон: “...ми їхали по Волині, чудовій і багатій землі. Люди тут нам здавались серйозніші і розумніші, ніж поляки, яких ми бачили раніше, кращими були також поля, луки і навіть будинки. Чим далі ми їхали, тим привабливішими ставали краєвиди, які нагадували нам північну Німеччину”¹.

Німці селилися окремими колоніями серед українських поселень. Вся господарська, громадська і культурна діяльність волинських німців спростовує думку про те, що вони, мешкаючи поряд з місцевим населенням, не вступали з ним у тісні контакти і навіть не вчилися їхньої мови. Такі твердження досить часто впливали на поверхню суспільного життя, особливо в період напружених відносин між Німеччиною та Росією. Російський дослідник німецького походження К. Ліндеман писав, що: “... там, де поселення німців і села місцевих селян знаходяться в близькому сусідстві, там між тими й іншими давно вже встановилися дружні господарські і торгові відносини. Українські і німецькі сім’ї інколи рідняться через шлюби їхніх дітей. Багато колоністів дали своїм синам освіту в російських гімназіях та університетах і послали їх потім на службу державі у внутрішніх губерніях Росії та її околицях. Багато осіб, які займають високі посади в армії є також дітьми колоністів-німців”².

На Волині окремі заможні німці-землевласники підтримували близькі стосунки з українцями та місцевою владою. Так, наприклад, в губернії славився стародавній рід Арндтів, який одним з перших поселився в регіоні ще на початку XIX ст. Вони були прекрасними хліборобами і господарями, відомими громадськими діячами. Арндтами за власні кошти було побудовано земську школу в селі Березівці Житомирського повіту, в якій вчилися українські та німецькі діти. Навчання проводилося російською та німецькою мовами³. Слід зазначити, що вона збереглася до сьогодення і там продовжують навчатися школярі.

Один з представників роду Арндтів – Йоган закінчив юридичний факультет Київського університету й був членом Державної Думи. Він активно сприяв створенню в Житомирі органів земського самоуправління і плідно там співпрацював з українцями. Йоган Арндт захищав також житомирських євреїв від погромів у 1905 р.⁴ Варто відзначити, що він був одружений на українці Юлії Шимченко. Рід Арндтів прославився також своєю культурою землеробства. Завдяки їхній наполегливій праці вдавалося окультурити значні земельні площі в Житомирському повіті. В окремих селах вони заклали парки. Так, наприклад, і сьогодні в центрі села Черемошне Житомирського району продовжує милувати селян старовинний парк, посаджений Арндтами. Слід зазначити, що вони відомі були в регіоні також своєю працею у борошномельній промисловості. На їхніх млинах працювали українські селяни, які переймали у німців досвід господарювання. Вони також вчилися у колоністів ремеслам, які були в них надзвичайно розвинутими. Варто зауважити, що окремі німецькі колонії ставали своєрідними центрами ремісничої справи, де працювали й українські селяни. Так, наприклад, в губернії славилася колонія Анета Новоград-

Волинського повіту, де поряд з німцями співпрацювали й українці. Ця колонія дала життя багатьом відомим людям. Зокрема в Анеті в 1913 р. народився російсько-німецький письменник Герберт Генке⁵.

Звичайно, що контакти колоністів з оточуючим місцевим населенням відбувалися передусім на економічній основі. Це підтверджується тим, що українські селяни знаходили у колоністів-господарів, фабрикантів не тільки добре оплачувану роботу, а й можливість при потребі отримати кредит, при особистому знайомстві, або при дружніх відносинах. Незважаючи на існування Земельного банку, селяни зверталися за кредитами до колоністів і перед Першою світовою війною.

Вплив колоністів на розвиток сільського господарства на Волині виявився також у створенні хутірських господарств. Аналіз джерел свідчить, що завдяки зразковому веденню господарства німцями-колоністами, на Волині було створено цілий ряд показових хутірських господарств, куди приїжджали переймати досвід селяни з інших губерній імперії⁶. Окремі німецькі маєтки дійсно були взірцями господарності. Так, наприклад, у володінні колоніста А.Герінга було 111 десятин орної землі, 103 – сінокісної, 8 – присадибної, а також млин, корчма і ставок⁷. Таких маєтків у губернії було багато і вони стали попередниками столипінських реформ у Російській імперії. Слід зазначити, що німці крім культури рільництва, відзначалися також садівництвом та городництвом. Кожна німецька садиба на Волині була оточена чудовими садами. Деякі колонії, які раніше знаходилися в лісах та болотах поступово перетворювалися в квітучі сади і отримували відповідні назви. Так, наприклад в Житомирському повіті такою була колонія “Blumental” (нині с. Цвіт'янка Червоноармійського району Житомирської області). Там окремі німці-землевласники мали великі сади. Наприклад, в саду Р. Вольферта росло 16 яблунь, 16 вишень, 18 груш⁸. Українські селяни, що проживали в навколишніх селах купували у німців саджанці фруктових дерев.

Вплив колоністів на навколишнє місцеве населення відчувався і в інших процесах. Так, в 60 – 70-х роках XIX ст. в зв'язку з розвитком капіталістичних відносин і появою ринку сільськогосподарської робочої сили розпочинається масове використання українських робітників у німецьких колоніях. Як правило, це були сезонні робітники, які повертаючись додому несли з собою навички і досвід поліпшеного господарювання для своїх земельних ділянок. Ці зв'язки сприяли зближенню колоністів і корінного населення, вивченню мов. Німці, перебуваючи на землях Волині, запозичали в українців окремі слова, які використовували у побуті. Так, наприклад, німецький дослідник Йоган Янс в своїй роботі “Із словника волинських німців” писав: “... німецькі колоністи запозичали окремі слова в українців та поляків, вони кликали своїх домашніх тварин так як і селяни, а також давали їм схожі назви”⁹.

Про відсутність релігійної нетерпимості чи ворожнечі між поселенцями та корінним населенням свідчить те, що досить часто на лютеранських богослужіннях були присутні українські селяни. Німці також відвідували українські церкви. Так, наприклад пастор із Санкт-Петербурга, перебуваючи на Волині, відвідав Почаївську Лавру і був присутній на урочистій літургії, яку проводив архієпископ із Житомира¹⁰. Пастор був вражений красою і величчю Лаври. В своєму щоденнику він записав: “... ми з великим задоволенням оглядали церкви, побудовані в римському стилі. Весь цей комплекс знаходиться в гармонійній єдності. Стіни повністю білі і прикрашені картинами. На старовинних стінах монастиря зображені різні релігійні сцени. В середині монастиря прекрасно співав хор. Нас вразило справедливе, прихильне, неупереджене відношення архієпископа Агафангела до німців. Він розповів нам, що у свій час вивчав німецьку теологію”¹¹. Слід зазначити, що волинським німцям подобались православні релігійні богослужіння, церковний спів тощо. Багато з них переходили у православ'я. Так, наприклад, священник однієї з громад Луцького повіту доповідав єпархіальному керівництву про те, що в нього на недільних і святкових богослужіннях, крім прихожан були присутні й німці. Це не залишилося без благодійного впливу на них, і десять колоністів, які відвідували богослужіння прийняли православ'я. Губернська газета “Вольнь” писала: “...такі випадки навернення у православ'я останнім часом непоодинокі. Так, наприклад нещодавно ми повідомляли наших читачів про те, що 21 німець з колонії Юльянівка Новоград-Волинського повіту прийняли православ'я”¹². На початку XX ст. кількість колоністів-лютеран, які вирішили змінити свою віру зростає. Це було пов'язано з прийняттям у 1906 р. Закону про віротерпимість. В цьому ж році німці масово переходять з лютеранства у православ'я. Таких колоністів у губернії нараховувалося 80 – 90 осіб. Найбільша кількість їх була у Новоград-Волинському повіті – 25 – 30 чоловік, в Луцькому – 15, Житомирському – 10¹³. Слід зазначити, що православ'я приймали не тільки прості колоністи, але й досить заможні. Так, наприклад, прийняла православ'я сім'я Ріхтерів у Житомирі. Майбутній всесвітньо відомий піаніст Святослав Ріхтер був охрещений у Михайлівській церкві м. Житомира в 1915 р.¹⁴

Слід зазначити, що православні робітники та селяни, які працювали в німецьких колоніях не могли не звернути увагу на ту роль, яку відігравала в житті колоністів їхня релігія. Завдяки їй більшість німців вміли читати і писати, адже це необхідно було для обряду конфірмації. Українські селяни в переважній більшості були неписьменними і німці досить часто ставали для них першими, а то і єдиними вчителями грамоти. Колоністи поступово почали залучати волинських селян до своїх віровчень. Варто зауважити, що в німецьких колоніях в кінці XIX на початку XX ст. поширювалось сектанство – баптизм, штундизм. Ідеї сектантів знаходили своїх прихильників серед селян Волині. Так, у 1895 р. в губернії їх налічувалося 5981 чоловік¹⁵. Загалом слід сказати, що в той час сусідство колоністів з селянами не проходило безслідно.

Німці – лютерани, баптисти, штундисти наvertsали у свою віру українців, а ті, в свою чергу, сприяли прийняттю колоністами православ'я. Описуючи релігійні взаємовпливи на Волині, варто окремо зупинитися на релігійності колоністів. Російський вчений німецького походження Я.Штах писав: “Любов колоністів до батьківщини зосереджується, головним чином, на їх церкві. Такою є релігія колоністів, що стоїть набагато вище будь-якого віросповідання і будь-якої національності, і звертає на ці відмінності мало уваги, але при цьому до такої міри загартовує характер, що колоніст віддає перевагу смерті, аніж легковажному ставленню до вищезгаданих, святих для нього речей. Адаже душу кожного народу можна найкраще пізнати по його ставленню до церкви і виконанню ними своїх релігійних обов'язків”¹⁶. Слід зазначити, що відношення німців до православної церкви було неоднаковим. Представники старого покоління, які були вже сформованими в собистому плані, відмежовувались від православ'я. За словами очевидців, вони залишались вірними релігійним поглядам своїх батьків і були переконані у перевазі лютеранської віри. Німці вважали, що їх вчення було набагато досконалішим, ніж православ'я. На їх думку, воно несло в собі елементи язичництва. Люди молодшого покоління прихильніше ставилися до православ'я. Вони без будь-якого примусу брали участь в православних обрядах, які проводилися в школах. На них досить сильне враження справляла служба в православній церкві. Взагалі, як зазначив німецький дослідник В.Гізбрехт – молоді найбільше подобались чудові за своєю красою ікони, церковні процесії та літургія православної церкви, ніж скромний євангельсько-лютеранський обряд¹⁷.

Війна 1914 р. принесла волинським колоністам важкі випробування, змусила їх відчути моральні муки від необгрунтованих наклепів і підозр, але це не заплямувало їх совість та честь. Багато з них добровільно пішли до російської армії, в якій, до речі, був значний відсоток офіцерів німецького походження.

Аналізуючи взаємовплив німецького та українського етносу слід зазначити, що в першу чергу це був взаємовплив місцевого населення на переселенців і навпаки. Між німецькими колоністами та місцевим населенням на Волині існували економічні, громадські, релігійні контакти, що характеризувалися взаємовпливами та взаємозбагаченнями. Волинські німці, знайшовши тут свою другу батьківщину, органічно влилися в місцеві господарські та суспільні умови, спільно з українським та іншими етносами Волині сприяли розвитку сільського господарства, промисловості, ремесел та культури.

¹Эрнст Мориц Арндт во время своего путешествия в 1812 году по Волини. Родина Волинь: Статьи и воспоминания о жизни и деятельности немцев на территории современных Житомирской, Ровенской и Волинской областей Украины. – Серия “Труды Житомирского Научно-краеведческого общества исследователей Волини”. – Т. 17 / Сост. Н.А.Арндт, Г. П. Мокрицкий, Визентхайд – Житомир, 1998. – С. 28, 29 (далі – Родина Волинь...).

²Линдеман К. Е. Прекращение землевладения и землепользования поселаян-собственников. Указы 2 февраля и 13 декабря 1915 года и 10, 15 июля и 19 августа 1916 года и их влияние на экономическое состояние Южной России. – М., 1917. – С. 271, 272.

³Арндт М. Житомирские Арндты. Краткая семейная хроника. Житомир, 1994. – С. 10.

⁴Там само. – С. 9.

⁵Arndt N. Die Deutschen in Wolhynien. Ein kulturhistorischer Uberblick. Adam Kraft Verlag: Wurzburg, 1994. – S. 64.

⁶Державний архів Житомирської області (далі ДАЖО). – Ф. 226. – Оп. 1. – Спр. 107. – Арк. 1.

⁷ДАЖО. – Ф. 67. – Оп. 2. – Спр. 67. – Арк. 466.

⁸Волинские губернские ведомости. – 1916. – № 64.

⁹Jans A. Aus dem Wortschatz der Wolhyniendeutschen. // Wolhynische Hefte 2. Folge. Historischer Verein Wolhynien. – Schwabach. Wiesentheid: Selbstverlag, 1984. – S. 153 – 173.

¹⁰Служебная поездка по Волини.// Родина Волинь... – С. 51, 52.

¹¹Там само. – С. 52.

¹²Волинь. – 1893. – № 208.

¹³Волинская жизнь. – 1906. – № 46.

¹⁴Arndt N. Die Deutschen in Wolhynien. Ein kulturhistorischer Uberblick. Adam Kraft Verlag: Wurzburg, 1994. – S. 64, 65.

¹⁵Памятная книга Волинской губернии на 1895 год. – Житомир, 1895. – С. 13.

¹⁶Штах Я. Очерки из истории и современной жизни южнорусских колонистов. – М., 1916. – С. 255.

¹⁷Гизбрехт В. Ссылка волинских немцев в 1915 – 1916 годах. // Родина Волинь... – С. 75, 76.